

Gasparicsné Kovács Erzsébet

## **Egyelemű megszólítási formák a 18. század második felének drámai és szépprózai alkotásaiban**

*„Midőn Ádám és Éva a tudás fájának gyümölcséből evett volt, azon vették észre magukat, hogy meztelenek, s fügefalevéllal takarták meztelenségüket. Ugyanilyes dolog ismétlődött az udvariasságnál. A személy evett a tudás fájának gyümölcséből, s meglátta meztelenségét és megnyomorította a nyelvet, hogy fügefalevélül szolgáljon neki.”<sup>1</sup>*

Tanulmányomban a 18. század második felére jellemző megszólítási formák egy típusát vizsgálom korabeli irodalmi alkotásokban. Az időszak kiválasztásában több tényező játszott szerepet. Udvariassági formáink története hozzávetőlegesen a 16. századtól követhető nyomon, mivel az ezt megelőző századokból nem, vagy csak alig maradtak fenn a beszélt nyelvet tükröző magyar nyelvű dokumentumok. A 16., 17. és részben a 18. századi „udvarias magyar beszéd” máig legátfogóbb elemzését Kertész Manó Szállók az úrnak (1996) című munkája adja, amely elsősorban a korabeli levelekre támaszkodik. Ezeket a vizsgálatokat jól kiegészíti Papp László tanulmánya (NytudÉrt. 44), amelyben 16. századi magyar nyelvű levelek és okiratok formuláit vizsgálta. Az általam feldolgozott időszak megszólítási formái viszonylag kevésbé ismertek, holott ez a korszak mind történelmi, mind pedig művelődéstörténeti szempontból az előzőekhez képest számos újat hozott. A gyűjtésnek a század második felére való korlátozását az tette szükségessé, hogy egyébként túlságosan aránytalan és heterogén anyag állt volna rendelkezésemre; a század első felében meglehetősen kevés a magyar nyelvű, világi témájú drámai és epikai alkotás. A választást az is indokolta, hogy a 18. század második felében észrevehető európaizálódás a nyelvhasználatra, ezen belül az udvariassági formákra is hatott.

A megszólítás fogalmának a szakirodalomban többféle értelmezése ismeretes (Juhász 1983: 154; Kenesei 1984: 152; Deme – Grétsy – Wacha 1999: 125; Domonkosi 2002: 4–7). Kutatásomban a beszédpartnerre közvetlenül utaló nyelvi elemeket vizsgáltam, beleértve a személyragokkal, személyjelekkel történő utalásokat is. Ez utóbbiakat a tegezés-magázás körében tárgyalom.

A téma feldolgozásához statisztikai gyűjtést végeztem. A felsorolt műfajok mindegyikéből 100.000 n-nyi szöveget vizsgáltam, amelyben elsősorban a megszólítások gyakoriságát, típusait, alaktani viselkedését elemeztem, valamint –

---

<sup>1</sup> Ponori Thewrewk Emil: Az udvariasság nyelve. NYr. XXVI. 108.

korabeli nyelvkönyvek és mintáival összevetve – stílusértéküket, használati körüket is igyekeztem meghatározni. Az összegyűjtött adatokat tallózó gyűjtéssel egészítettem ki, hogy minél árnyaltabb, sokoldalúbb képet kaphassak a társas érintkezés korabeli szokásairól.

A feldolgozott drámaszövegek:

Magyar drámaírók 16-18. század. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1981:

Billisics Márton-Szabadhegyi Mihály: Kocsonya Mihály házassága (1765),

Pállya István: Ravaszty és Szerencsés. (1768),

Simai Kristóf: Igazházi, egy kegyes jó atya. (1790).

Csokonai Vitéz Mihály: Dorottya, A méla Tempefői Móra Könyvkiadó, Budapest, 1979.

Régi magyar vígjátékok. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1954:

Bartsai László: A jártos-költés völegény (1793).

Tallózó gyűjtést az alábbi művekből végeztem:

Magyar drámaírók 16-18. század. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1981.

Ismeretlen szerző: Bachus (1765),

Bessenyei György: A filozófus (1777),

Illei János: Tornyos Péter (1789),

Csokonai Vitéz Mihály: Cultura (1799),

Régi magyar vígjátékok. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1954:

Kertsó Cirják: Borka asszony és György deák (1773),

Szathmári Paksi Sámuel: Közjáték Pandorának históriájából (1775).

Epikai művek:

Dugonics András: Az arany perczek (1790).

Hermányi Dienes József: Nagyenyedi síró Heraklitus és hol mosolygó s hol kacagó Demokritus. (1762) Kolozsvár, 1943.

Kármán József válogatott művei. Budapest, 1955:

A módi,

Fanni hagyományai.

Érzelmes históriák. Magvető Könyvkiadó Budapest, 1982:

Kazinczy Ferenc: Bácsmegyeinek öszve-szedett levelei (1789).

Mikes Kelemen művei. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1978:

Törökországi levelek

Nyelvkönyvek és szótárak:

Michael Adámi: Ausführliche u. neuerläuterte Ungarische Sprachkunst. Bécs, 1760.

Bél Mátyás: Der ungarischer Sprameister (1729) Pozsony, 1793.

Farkas János: Ungarische Grammatik für Deutsche. (1771) Bécs, 1793.

Paap János: Hathangú ének. Buda, 1796.

Liszkai Miklós: Recueil de dialogues royaux Az az: királyi beszélgetéseknek öszveszedetése. Pozsony, 1749.

Vályi K. András: A' norma és a' levél író. Kassa, 1789.

A 18. század második felében a magyar nyelvű szépirodalom mennyiségi, tartalmi és műfaji szempontból egyaránt jelentős gyarapodásnak indult. A század közepén a magyar nyelvűség a „nemzetet reprezentáló jelként” készítette elő a század végére már követelésként megfogalmazódó nyelv-nemzet egységét (Margócsy 1996: 257).

A 18. század 60-as, 70-es éveit mérföldkövet jelentenek drámaírásunk történetében. Ettől kezdve ugyanis egyre hangsúlyosabban vetődik fel a magyar nyelvűség igénye. A 90-es évekig ez elsősorban külföldi szerzők műveinek lefordításával, átdolgozásával valósul meg. A magyarítás a legtöbb esetben nem pusztán fordítást jelent, hanem a műveknek a hazai viszonyokhoz való igazítását is magában foglalja. Így a drámák nyelvezete is megközelíti a korabeli magyar nyelvhasználatot, beleértve az udvariassági formákat is.

A szépprózai művek száma a drámákkal összehasonlítva jóval kevesebb. E műfajban ugyancsak jellemzően fordításokkal, átdolgozásokkal találkozhatunk. A korszak prózairodalmának egyik irányzata a Kónyi János, András Sámuel, Hermányi Dienes József nevéhez kapcsolható népies anekdota, a másik a Kármán József, Dugonics András, Báróczi Sándor, Kazinczy Ferenc által képviselt szentimentalista regény. Külön szint jelentenek a prózairodalomban Mikes Kelemen Törökországi levelei, amelyek nyelvezetük, megformáltságuk miatt közel állnak a szépprózai művekhez.

A vizsgált szövegekben összesen 648 megszólítás fordult elő. Szerkezeti szempontból két fő típus különböztethető meg. Az adatok 68%-a (444) egyelemű, a fennmaradó 32% (204) előfordulás pedig két vagy három elemből álló szerkezet. Az egyelemű megszólítások szófaji szempontból főnevek (*az asszony, fejedelemséged, barátom stb.*), illetve névmások (*maga, te, ti, kegyelmed, kend, nagyságod stb.*). A több elemből álló szerkezetek között legnagyobb arányban rangjelzős (*kegyelmes, nagyságos, tekintetes, méltóságos ... uram* típusú) szerkezetek találhatók. Ugyancsak gyakori az érzelmi viszonyra utaló minőségjelzős (*drága urambátyám, édes lelkem, kedves Marosym stb.*), foglalkozásra (*mester uram, nótárius uram*), vagy rokonsági fokra utaló előtagú (*komámuram, sógor uram*) jelzős szerkezet. Nemritkán a megszólítás három elemből is állhat (*édes nagyságos uram, lelkem jó barátom, méltóságos oberster uram*). Külön csoportot alkotnak a személyes névmást és főnevet tartalmazó szerkezetek, amelyekben az elemek sajátos, nyomatékosító viszonyban vannak egymással (*te asszony, Te Péter, Majci te*) Többeleműnek tekintetem azokat a szóösszetételeket is, amelyeknek egyik, vagy mindkét tagja önállóan is használatos megszólításként: *fiamuram, öcsém uram, sógor uram, szomszédasszony*.

Tanulmányomban a drámai és prózai műfajokban leggyakrabban előforduló egyelemű megszólításokat vizsgálom. A 444 egyelemű megszólítás 52%-át a következő formák adják: *az úr* (63 – 14,18%), *kegyelmed* (49 – 11,03%), *kend* (56 – 12,61%), *nagyságod* (39 – 8,78%) és a *te* (24 – 5,40%).

További egyelemű megszólítástípusok:

1. rangszók: *a báró, excellenciád, fejedelemséged, hercegséged, hercezségek, méltóságod, nagyasszony*

2. nemre, életkorra utaló formák: *a kisasszony, a kisasszonyka, asszonyom, az asszony, az úrfi, kisasszony*

3. rokoni viszonyra utaló megszólítások: *anyjok, a néném, atyám, fiam, leányom, néném, öcsém*

4. érzelmi viszonyra utaló formák: *barátom, csillagom, édesem, galambom, kedves, kincsem, pajtás, szerelmem, szívem*

5. egyéb kapcsolatra utaló megszólítások: *atyámfia, szomszéd*

6. családnéven szólítás: *Bácsmegey, Botsárd, Köppents, Marosy,*

7. utónéven szólítás: *Istók, Jakab, János, Mihály*

8. *maga* névmással szólítás

A leggyakoribb egyelemű megszólítások rövid története:

*Az úr, az asszony* típusú megszólítás a 18. század elejétől vált népszerűvé nyelvünkben. Kertész Manó megállapítása szerint mintául a német nyelv szolgált, amely a 17. század elején francia hatásra kezdte használni a *Der Herr, Die Frau* formákat megszólításként. Ezek szó szerinti lefordításával került át nyelvünkbe *az úr* és *az asszony* forma (Kertész 1996:129).

A *kegyelmed* írásos emlékeinkben a 16. században bukkan fel először. Eredetét tekintve a *kegyelmes* rangjelző rokona, amely pedig a latin *graciosissimus* fordításával született (Kertész 1996: 142).

A *kend* a *kegyelmed* rövidült változata, amely az írott szövegekből került be a beszélt nyelvbe. Első egyértelmű előfordulása a 18. század elejére tehető (Kertész 1996: 143)

A *nagyságod* a *kegyelmeddel* egyidős megszólításunk, amely a latin *tua magnificentia* magyar megfelelőjeként került nyelvünkbe (Kertész 1996: 138). Ez a forma is a *nagyságos* rangjelző rangszóvá válásával jött létre.

Stílusértékük, használati körük:

A szövegekben legnagyobb számban előfordult megszólítások – *az úr, a nagyságod* és a *kegyelmed* – a beszélgetőpartnerek közötti magázó viszonyról árulkodnak. A magázás megszilárdulását éppen *az úr, az asszony* megszólítások terjedése segíti. Míg a 18. század elején gyakori a tegező és a magázó formák keveredése a *nagyságod, kegyelmed* megszólítás mellett (Pusztai 1967:297), a század második felében egyre ritkább lesz az ilyen bizonytalanság. Az általam vizsgált szövegekben kizárólag magázó igealakokat találtam. A magázás megerősödését mutatja az is, hogy már azokban a mondatokban is, amelyekben nincs megszólítás, kivétel nélkül harmadik személyű igealakok szerepelnek: „*De ha*

*tudná majd, milyen újságaim vannak, játszana*” (Bessenyei 859) A *maga* az általam vizsgált szövegekben csak a 90-es években bukkan fel. Kármán József A módi című elbeszélésében: „*sajnálánám édes urambátyám, ha az én táblám oly unalmas találna lenni, mint a maga falusi papjának asztala...*” (Kármán 164), illetve Csokonai Tempefőijében találkoztam vele: „*Hát maga miért zavarja meg az én multságomat?*” (Csokonai 1979:130).

Az *úr, az asszony, a kisasszony* a század második felében egyrészt az egyenrangúak társalgásában fordul elő, másrészt az alárendelt helyzetben levők tisztelek így a fölöttük állókat. A kulcsár vendégeit (Bél 307), a kereskedő a vásárlót (Bél 288), a szolga az úrnőjét: „*Követel alázatosan a kisasszonyt!*” (Simai 1008) szólítja így. A még nagyobb tisztesség kedvéért a megszólítás olykor megkettőződik a megszólított nevével vagy foglalkozásával: *kérem az urat, Koppóházy uramat*” (Csokonai 1979: 156), „*Jó napot az Urnak, Titkos Urnak*” (Dugonics 67), „*az úr, poéta uram*” (Pállya 774).

A *kegyelmed* a korabeli nyelvkönyvekben a német, illetve a francia személyes névmási megszólítások magyar megfelelője (Adámi 166; Liszcai 19). Használati köre a 18. század második felében fokozatosan leértékelődik. Míg az előző évszázadokban a *nagyságoddal* egyenértékű, ekkorra már inkább a köznemesség körében él, illetve „lefelé” használatos: pártfogást kérő, alárendelt helyzetben levőket szólítanak így. Ezt mutatja Fegyverneki gróf és a szegény poéta párbeszéde: „*Mennyit kér kegyelmeden? – Harminc aranyat, nagyságos uram. – Hát már mit csinál kegyelmed?*” (Csokonai 148), vagy a talpnyaló szolgának és urának beszélgetése: „*Ó, édes nagyságos uram, könyörüljön meg ifjúságomon! – Csak keljen föl kegyelmed!*” (Pállya 789).

A *kegyelmed* rövidült alakjai még rövidebb idő alatt értékelődtek le a társalgásban. A *kend* alakot Adámi Sprachkunstja még közemberek általánosan elfogadott megszólítási formájának nevezi, és a német *der Herr, die Frau* megfelelőjének tartja. Példamondatai: „*horet der herr? – Hallja kend? Was sagt die Frau? – Mit mond kend?*” (Adámi 165-6.). Az általam vizsgált szövegekben inasok, szolgák megszólításának egyik formájává vált. A *méla Tempefői* Rozáliája így szidja Szuszmirt: „*Kendnek hallgass a neve, ebhendi uram.*” (Csokonai 1979: 126), de másutt is így faggatják a szolgát: „*miféle ember a kend ura?*” (Bartsai 363). Pállya István vígjátékának egyik részletében viszont a lakáj visszautasítja, hogy a szolgainas tegezze őt, elvárja a kendezést: „*Mikor egy szolgainas egy böcsületes lakájjal beszél, azt tartom, hogy legalább a kendezést megérdemelné tőle?*” (Pállya 800) Az adatok tanúsága szerint a *kend* alakhoz idővel népies íz társult, vidéki, falusi emberek hol kissé bizalmaskodó, familiáris, hol pedig lekezelő megszólításává vált. A *Kocsonya Mihály házassága* népies közjáték szereplői így társalognak egymással: „*Hát ugyancsak kend is nemesember?.. Ha nem hiszi kend, olvassa!*” (Billisics-Szabadhegyi 705) Bél Mátyás *Sprachmeister*ének példaanyagában a szobalány így köszön el a paraszttól: „*kend ki vagyon fizetve.*” (Bél 281) Farkas János pedig ezt a mintát adja: „*Hová*

való kend, bátsi?” (Farkas 177) A *kegyelmed* másik rövidült alakja, a *kegyed* az általam vizsgált szövegekben nem fordult elő. Ezt a megszólítást Kertész Manó Szemere Páltól eredezteti (Kertész 146), valójában ez a forma már jóval korábban létezett. Bél Mátyás 1725-ben összeállított Sprachmeisterében több példamondatban is szerepel ez a megszólítás: „*Mi tartóztatta kegyedet?* (Bél 268), „*Kegyed heves, de én hideg természetű vagyok. – Tsak tréfálódni tetszik ugyan Kegyednek.*” (Bél 272) Ezt a formát a nyelvkönyv egyenrangú nemesi származású hölgyek és urak megszólítására ajánlja. A század második felében Hermányi Dienes József anekdotáiban is fel-felbukkan ez a szó: „*Mint tetszék kegyednek, Majos uram.* (Hermányi 53), „*Mestert is találnék, uram, a kegyed esperestsége alatt.*” (Hermányi 19).

A *nagyságod* megszólítás sokkal kevésbé értékelődik le a 18. század második felére, mint a *kegyelmed*. Az idegen anyanyelvűek számára adott beszélgetési mintákban alig fordul elő, ami azt is jelentheti, hogy nem általánosan használatos, csak magasabb rangúakat tisztelnek vele. Csokonai Tempelfőije például következetesen így szólítja Fegyverneki grófot, míg az csak *kegyelmednek* nevezi a poétát: „*Elovasztja szívemet a nagyságod kegyessége... Adjanak boldog napokat nagyságodnak a kegyes szívet koronázó egek. – Vigabb életet adjanak kegyelmednek is.*” (Csokonai 1979: 151). Ennek a megszólításnak is létezik rövidült alakja, a *nagysád*. Ebben a században még férfiak és nők megszólítására is szolgál. Kazinczy Bácsmegeyeje szólítja így imádottját: „*mit csinált nagysád?*” (Kazinczy 379), Pállya István vígjátékában viszont egy uraságtól búcsúznak így: „*A köteles szolgálja nagysádnak.*” (Pállya 788)

A vizsgált szövegekben további rangszók is előfordultak megszólításként. A grófok, bárók titulálására szolgáló *méltóságos* címből a 18. század elején megszületett *méltóságod* (Kertész 154) Dugonics regényében egy nagyméltóságú címet viselő „*fő-bíró*” megszólítására szolgál: „*Nagy hál'-adással köszönöm Méltóságodnak felöllem tett kegyes ítéletét.*” (Dugonics 69). A *hercegséged*, *fejedelemséged* használata jellegeből fakadóan erősen korlátozott: ugyancsak Dugonics művében fordul elő az erdélyi fejedelem (Dugonics 206), illetve Kálmán herceg megszólításában (Dugonics 68).

Az egyelemű megszólítások fenti típusainak használata elsősorban a beszédpartnerek társadalmi státuszával függ össze. A további megszólításfajták (3–8. típus) esetében emellett a köztük levő egyéb viszony is szerepet játszik. A rokonságnevek a 18. századot megelőzően többnyire kételemű megszólításokban fordultak elő. Már a 16. században találkozhatunk *bátyámuram*, *fiamuram*, *húgomasszony* típusú formákkal. A nagyobb megbecsülést az jelentette, ha az *uram*, *asszonyom* elem állt elől (Kozma 1906: 35) Az általam vizsgált szövegekben is több ilyen szerkezet fordult elő, ugyanakkor az egyszerűsödött formák is megjelentek: *fiamuram* – *fiam* (Billisics-Szabadhegyi 704, 705), *uram atyám* – *atyám* (Simai 1004).

A puszta családnévvel vagy utónévvel való megszólítás azért is érdemel kü-

lön figyelmet, mivel azon kevés 18. századi udvariassági formák közé tartozik, amely mind a mai napig létezik. Akkori használati köre szerint szolgálkat, inasokat szólítanak az utónevükön (Pállya 793; Bessenyei 839; Illei 917) Barátok, ismerősök között ritka az utónév használata, inkább a tiszteletteljesebb formák vagy a *barátom* szó járja (Csokonai 1979: 210; Simai 966). Kazinczy Bácsmegyeynek öszveszedett levelei című művében a barát megszólítása családnévvel történik: „*Marosy, nem nevensz?*” (Kazinczy 379), Csokonai Rozáliája is „*Tempefőim*”-nek nevezi kedvesét (Csokonai 1979: 155). Ugyanakkor szolgálak megszólításában is találkoztam ezzel a formával: „*Elég, Botsárd!*” (Simai 981), „*Mi jó hír, Köppents?*” (Simai 985).

A fenti megszólítások a tegező érintkezés formái. A vizsgált szövegekben a tegezés leggyakrabban a *te* személyes névmással fejeződik ki. Féj a feleségét (Kocsonya 712), szülő a gyermekét (Simai 1003), gazda a szolgáját (Illei 948), a szolgálak egymást (Pállya 860) tegezik. A *te* önmagában ritkábban fordul elő személyfelhívásként, s ilyenkor többnyire a figyelemfelkeltés a célja, esetleg valamilyen erős indulatból fakad: „*Te – aki mindenkor más emberek asztalához törölsz a szádát!*” (Pállya 804). Ez utóbbi esetben a névmás gyakran a mondat végére kerül: „*Ebhendi te*” (Illei 958). A vizsgált szövegekben a *te* személyfelhívásként leggyakrabban a szidalmakban fordult elő. A felháborodás, a düh legtöbbször tegezésre váltja a magázó beszédet is. Pállya István vígjátékában így alakul az ellenfelek párbeszéde: „*Hallja kend, mit keres kend itt? – Hát ked? Mit keres? – Micsoda ember vagy te? – Hát te ki vagy?*” (Pállya 795)

A 18. század második felének drámáit és elbeszéléseit vizsgálva a megszólításoknak nagyon gazdag anyagát sikerült feltárnom. Az egyelemű formák a közvetlen kapcsolatteremtés, az élőbeszéd jellemzői. A két műfaj tanúsága szerint ebben a korszakban már általános a magázódás. A 16. század óta használatos rangszók – *kegyelmed, nagyságod* – továbbra is jelen vannak a társas érintkezésben, használati körük azonban kiszélesedik. A második személyű birtokos személyjel ellenére a legtöbb esetben harmadik személyű a mondatbeli egyeztetésük. Ezt a folyamatot erősítik az idegen nyelvek mintájára keletkezett *az úr, az asszony* kifejezések, illetve ezek megkettőzött változatai is (*az úr...uram*). A *maga* megszólítás ugyanakkor még meglehetősen ritkán fordul elő a társalgásban. A tegezés a hasonló társadalmi helyzetű beszédpartnerek között, valamint „lefelé” jellemző.

## Irodalom:

- Bíró Ferenc 2004. Megszólításformák Heltai Gáspár Dialógusában. In: Farkas Ferenc (szerk.): Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Budapest. 32—8. (Társszerző Kalcsó Gyula.)
- Deme László – Grétsy László – Wacha Imre (szerk.) 1999. Nyelvi illetan. Szemimpex Kiadó, Budapest

- Domonkosi Ágnes 2002. Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban. Debrecen.
- Juhász József 1983. Szövegtani vázlatok. (A megszólítás funkciói a szövegben). In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Tankönyvkiadó. 152–157.
- Kenesei István (szerk.) 1984. A nyelv és a nyelvek. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Kertész Manó 1932, 1996. Szállok az Úrnak. Az udvarias magyar beszéd története K. u. K. Könyvkiadó, Budapest.
- Kozma Andor 1906. Urambátyám és bátyámuram. Magyar Nyelvőr. XXXV. 35–6.
- Margócsy István 1996. A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében. In: Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszerről kérdései. Szerk.: Debreczeni Attila. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Papp László 1964. Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. Nyelvtudományi Értekezések 44. sz.
- Ponori Thewrewk Emil 1897. Az udvariasság nyelve. Magyar Nyelvőr XXVI. 9–15.; 101–108.
- Pusztai Ferenc 1967. Tegezés és magázás a XVIII. század első felében. Magyar Nyelv. LXIII.